

AZƏRBAYCANDA SOSIAL TƏMİNATIN İNKİŞAFININ VƏ NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Emin Əli oğlu Əlirzayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi
Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
Bakı ş., H.Zərdabi 80., AZ1122

alirzayev@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi mexanizmi olaraq, sosial təminat sahəsinin təşkili və idarə olunması müstəvisində sosial təminata yanaşmanın konseptual əsaslarının və aktual problemlərinin təhlili aparılır. Müəllif tərəfindən yazı çərçivəsində aparılan müzakirə və təhlil nəticələrinə əsasən, Azərbaycanda formalaşmış sosial müdafiə infrastrukturunu çərçivəsində hazırkı mərhələdə sosial təminatla bağlı başlıca problemlər və təkmilləşdirilmə məqsədilə perspektiv inkişafı ilə bağlı prioritet tədbir istiqamətləri barədə elmi əsaslandırılmış mülahizələr irəli sürülür. Həmçinin aktual hesab edilən həll mexanizmləri barədə elmi əsaslandırılmış təkliflər verilir.

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial təminat, sosial rifah, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi, ünvanlı sosial yardım, sosial xərclər, rifah dövləti

Giriş: Müasir şəraitdə bir çox müstəvilərdə əhatə dairəsi barədə tam müəyyənliyin olmadığı və bir-birinə münasibətdə mahiyyət, eləcə də əhatə dairəsi barədə fikirlərin müzakirələrə səbəb olduğu sosial müdafiə və sosial təminat kateqoriyalarının mahiyyəti ilə bağlı məsələlərin mövcudluğunu bu istiqamətlər üzrə dövlət səviyyəsində görülən tədbir, tətbiq edilən mexanizmlərin vahid model əsasında olmamaqla, hər bir ölkədə əsas sosial məqsədlər və hədəflərdən asılı olaraq istiqamətlənmiş mexanizmlərin fərqli xüsusiyyətlər kəsb etməsi, tətbiq edilən proqram, metodologiya və layihələrin standart çərçivəsinin olmaması və ya qeyri-statikliyi, həmçinin sahə üzrə innovativliyin əhəmiyyətli prepekvizit xüsusiyyətləri kəsb etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Sosial müdafiə və təminat sahələrinin mahiyyətindən və məqsədlərindən irəli gələrək, təbii olaraq, sosial təminatın əhatə dairəsinin formalaşması sosial müdafiə siyasətinin reallaşması prosesinin nəticəsi olaraq baş verir.

Bu baxımdan sosial təminata münasibətdə mövcud olan problemlər sırasında ilk növbədə təsnifatlaşma və bundan irəli gələrək onun əhatə dairəsi ətrafında olan qeyri-müəyyənliklə bağlı yanaşma problemləri ilə yanaşı, ikinci aktual problem istiqamətlərindən biri isə - onun inkişafının qiymətləndirilməsi məsələləridir.

Bununla belə, sosial təminatın əhatə dairəsinin təməlinə dayanan istiqamətlər milli və beynəlxalq nümunələrdə əksər mənbələr üzrə üst-üstə düşməkdədir ki, bununla da istənilən ölkə modeli çərçivəsində sosial təminatın iqtisadi qiymətləndirilməsinin aparılması sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi məqsədləri baxımından daha prioritetlik xüsusiyyəti kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı. Məqalə sosial müdafiə proqramlarının işlənilməsində sosial təminatın əhatə dairəsi üzrə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onun tətbiqinin ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafına təsiri imkanlarının nəzərdən keçirilməsi, perspektivə hesablanmış qərarların verilməsi üçün konseptual baxış formalaşdırması baxımından aktualıq kəsb edir. Ötən müddətdə Azərbaycanda sosial müdafiə sahəsinə dair fərqli mənbələrdə ümumi-nəzəri məsələlərə toxunulmuş yazılara rast gəlinə, ölkədə sosial müdafiənin konkret inkişaf mərhələsində spesifik sahələr üzrə onun

aktual problemlərinə həsr edilməklə, inkişaf məqsədli uyğunlaşdırılmış həll yollarının araşdırıldığı yazılara son illərdə az-az hallarda rast gəlinməkdədir.

Tədqiqatın məqsədi. İşin əsas məqsədini - sosial müdafiə sisteminin inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması məqsədilə hazırkı inkişaf mərhələsində sosial təminatın tərkib istiqamətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilərək onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində sistemli və elmi-nəzəri əsaslandırılmış konseptual yanaşmanın formalaşması üçün problem əsaslı, daha adekvat və istiqamətlənmiş həll mexanizmlərinin formalaşması üçün nəzəri-iqtisadi bazanın gücləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat obyekti. İşin tədqiqat obyekti son hədəfi - Azərbaycanda əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi olan sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Məqalənin işlənilməsində təhlillərin aparılması ilk növbədə seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə mövcud olan aidliyyəti milli iqtisadi-normativ baza əsasında müəyyən edilmiş istiqamətlər və tələblərdən çıxışa əsaslanır. Fikirlərin irəli sürülməsində elmi-nəzəri tədqiqat metodlarından əsasən empirik-nəzəri dərkətmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına, eyni zamanda qoyulan problemlər üzrə suallara aydınlıq gətirilməsi məqsədilə müxtəlif informasiya və məlumatlardan, göstəricilərdən istifadəyə, zəruri hallarda riyazi-statistik metodlara əsaslanılmışdır.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Sosial təminatın qiymətləndirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın əsas hədəfi olan – dövlətin sosial rifahı təmin etməsi vəzifəsinin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir.

Sosial təminatla bağlı mexanizmlər çeşidi hər bir ölkədə yerli xüsusiyyətlər və sosial (müdafiə) məqsədlərindən irəli gəlməklə fərqlənmələr göstərməkdədir. Bunun müqabilində isə sosial müdafiənin mahiyyəti və strukturuna münasibətdə beynəlxalq səviyyədə də standartlaşmış baxış mövcuddur. Belə ki, hər hansı ölkədə sosial təminatın gücləndirilməsi məqsədilə yeni formada əlavə mexanizmlər (təqaüdlər, kompensasiya növləri, güzəşt və maddi dəstək xarakterli digər məqsədamüvafiq hesab edilən mexanizmlər) təsis oluna bilər və bununla bağlı məhdudiyyət qoyulması sosial təminata sistem olaraq xas hesab olunmur. Sosial təminat üzrə həyata keçirilən mexanizmlərin maliyyə çərçivəsinin də müəyyən olunması dövlət idarəetmə məqsədlərindən asılı olaraq tənzimləmə (artırılma və ya azaldılma) obyektidir.

Sosial təminatın inkişafı yalnız spesifik xüsusiyyətliliyi nəzərə alınmaqla, onun qiymətləndirilməsi metodologiyasının konkret vaxt müddətində düzgün qiymətləndirilməsinin aparılması şəraitində effektiv nəticələr verə bilər.

Sosial təminat sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması istiqamətində mühüm amil olan sosial effektivliyin qiymətləndirilməsi əsasən bilavasitə iqtisadi (ödənilən sosial ödənişlərin əhalinin real gəlirlərinin tərkib hissəsini təşkil etməsi baxımından), sosial humanistik (sosial ədalət, bərabərlik və s. prinsiplərin təmin olunması baxımından), eləcə də sosial-məişət aspektindən göstəricilər (mənzil təminatı, nəqliyyat vasitələri ilə təminat və s.) üzrə qiymətləndirilməyə əsaslanmalıdır.

Müasir şəraitdə sosial təminatın qiymətləndirilməsinin onun struktur elementlərinin mahiyyəti baxımından əsasən aşağıdakı meyarlar üzrə aspektlərdə prioritetlik dərəcəsi prinsipilə aparılmasının qənaətbəxş olduğunu hesab etmək olar:

- sosial təminatın büdcə-maliyyə çərçivəsi;
- sosial təminatın inkişafının daxili retrospektiv və beynəlxalq müqayisəli statistik qiymətləndirilməsi;
- sosial təminatda sosial qruplara münasibətdə əhatəliliyin artırılması;
- sosial təminatın vətəndaş məmnunluğu çərçivəsi.

Bilavasitə sosial müdafiə mahiyyətli mexanizmlərdən fərqli olaraq sosial təminatın əsas xarakterik cəhəti – onun xüsusi fondlar vasitəsilə deyil, dövlət büdcəsindən birbaşa maliyyələşdirilmə

mahiyyətini daşıyan və zaman və məkan baxımından fərqlənən strategiyalar üzrə tətbiq edilən istiqamətləri ehtiva etməsidir.

Sosial təminatın iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün yerli praktikada rast gəldiyimiz kimi, təkcə əhatə olunan istiqamətlərin əvvəlki illərə nisbətdə dinamikanın (artımların) verilməsi müstəvisində deyil, müvafiq makroiqtisadi göstəricilərlə müqayisə şərtlərində təhlilin aparılması vacibdir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına əsaslanan dövlət quruculuğunun ötən illərində sosial təminatla bağlı görülmüş işlər heç də sosial müdafiə istiqamətlərindən geri qalmamışdır, hətta, deyə bilərik ki, onu üstələməkdədir. Praktikaya xronoloji baxış etibarilə Azərbaycanda sosial təminatın inkişafına təsir edən amilləri aşağıdakı iki istiqamət üzrə təsnifatlaşdırmaq olar:

- ölkə müstəqilliyinin əldə edilməsindən və sosial dövlət modeli quruculuğu istiqamətində strategiyanın üstün tutulmasına uyğun olaraq 1990-cı illərin əvvəllərində əhalinin kəskin sosial-iqtisadi vəziyyətdən çıxışına nail olunması üçün bilavasitə maliyyələşmə ilə müşayiət olunan sosial təminat tədbirlərinin prioritet strateji dövlət idarəetmə hədəfləri arasında yer alması;
- dövlət müstəqilliyinin ilk illərində yaranmış çətin sosial-iqtisadi şəraitin eyni zamanda həmin vaxt Qarabağ regionunun Azərbaycandan qoparılmasına nail olunmasının hədəflənilməsi məlum hərbi təcavüz, yaranan hərbi münaqişə və elan olunmamış müharibə mühitində daha da kəskinləşməsinin sosial və iqtisadi təsirlərinin, nəticələrinin yumşaldılmasının labüd zərurətə çevrilməsi reallığının hökumət səviyyəsində qəbul edilməsi;

Müsbət meyl olaraq, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda sosial təminata ayrılan büdcə bütün ötən illər ərzində davamlı olaraq artırılmış, ayrılan maliyyə əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında önəmli rol oyanmışdır.

Sosial təminatın inkişafının qiymətləndirilməsinin prioritet meyar olaraq büdcə-maliyyə aspektindən qiymətləndirilməsi çərçivəsində bu istiqamətə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin mütləq həcmnin artımı, həmin vəsaitlərin cəmi büdcə xərclərində payının, həmçinin ümumi daxili məhsulda (ÜDM-də) payının artması əsas qiymətləndirilmə göstəricisi olaraq çıxış edir. Riyazi-iqtisadi ifadədə bu əlaqəni aşağıdakı düsturla verə bilərik:

$$\epsilon_{C,GDP} = \frac{\Delta \Sigma C_{ij}}{\Delta GDP} \quad (1)$$

Burada C_{ij} – “i” sosial təminat-xərc istiqaməti (sosial təminat növü) üzrə “j” xərclərinin cəmini, GDP – ÜDM-i, $\epsilon_{C,GDP}$ – məcmu sosial təminat xərclərinin ÜDM-in dəyişməsinə münasibətdə elastikliyini göstərməkdədir.

Bu düstura istinadən sosial təminatın maliyyə aspektindən inkişafının qiymətləndirilməsi üçün ölkə şəraitində elastiklik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilən prioritet məsələlərdən olaraq nəzərə alın bilər. Belə ki, ÜDM-in artması şəraitində sosial xərclərin də artımın baş verməsi, fikrimizcə, inkişaf baxımından zəruri haldır (Bu baxımdan $\epsilon = 0$ nəticəsi ilə ifadə olunan - tam qeyri-elastiklik halının baş verməməsinin gözlənilməməsi baxımından qiymətləndirilmə aparılmalıdır).

Bununla belə, Azərbaycanda sosial xərc istiqamətlərinə büdcə mexanizmi vasitəsilə ayrılan vəsaitlərin həcmi sosial-iqtisadi, demoqrafik, normativ əsaslarla əlaqəli olmaqla, eyni zamanda normativ baza üzərində hüquqların formalaşmasından irəli gələrək hər son il üzrə (və ya ondan əvvəlki il üzrə) faktiki göstəricilər nəzərə alınmaqla proqnozlaşdırılan maliyyə tələbatı üzrərində qurulduğundan ölkə nümunəsində bir çox hallarda ÜDM-in artımının sosial xərclərin artırılmasında nəzərə alınması ilə bağlı yanaşmanı da müşahidə etməməkdəyik.

Belə olan halda isə ən azından sosial təminatın maliyyə təminatı kimi onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə transformasiyası inkişaf baxımından məqsədmüvafiq rol oynaya bilər ki, bu da öz növbəsində sosial təminatın inkişafı ilə idarəetmə arasındakı əlaqənin əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda son on il ərzində dövlət büdcəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri göstəriciləri və həmin göstəricilər əsasında hesablana biləcəyimiz qiymətləndirilmə parametrləri nəticələri əks etdirilmişdir (cədvəl 1.):

Cədvəl 1.

Dövlət büdcəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri

İllər	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Büdcədə nəzərdə tutulmuş sosial müdafiə və təminat xərcləri	2072	2040.5	2698.8	2352	2343.1	2470.4	3237	3692.7	3728.6	4315.9	4542.2
Əvvəlki ilə nisbətən artım və ya azalma (faizlə)	14.3	-1.5	32.3	-12.9	-0.4	5.4	31.0	14.1	1.0	15.8	5.2
Büdcənin cəmi xərcləri	20063	21100	18495	17941	22149	25190	27492	28543	32903.8	36625	36763
Sosial müdafiə və təminat xərclərinin büdcənin cəmi xərclərində payı (faizlə)	10.3	9.7	14.6	13.1	10.6	9.8	11.8	12.9	11.3	11.8	12.4
ÜDM, milyon manatla	59000	54400	60425	70338	80092	81896	72578	93203	133972	123000	127305
Sosial müdafiə və təminat xərclərinin ÜDM-də payı (faizlə)	3.5	3.8	4.5	3.3	2.9	3.0	4.5	4.0	2.8	3.5	3.6

Mənbə: Hər il üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanunlarla müəyyən olunmuş proqnoz göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyd: ÜDM göstəriciləri Dövlət Statistika Komitəsinin internet resurslarından əldə olunmuş, 2024-cü il üçün ÜDM göstəricisi müəllif tərəfindən pessimist proqnoz olaraq götürülmüşdür.

Cədvəl 1-dən görmək olar ki, sosial müdafiə və sosial təminata son 10 ildə ayrılmış vəsaitlər üzrə davamlı artım müşahidə edilir, lakin bu artım tendensiv olaraq qeyd edilən dövr üzrə əhəmiyyətli artım templərini əks etdirməməkdədir. Bəzi illərdə bu istiqamə ayrılan xərclərdə əvvəlki illərə nisbətən azalmalar da baş vermişdir. Bununla belə, əsas effektivlik indikatoru kimi, sosial müdafiəyə və təminat istiqamətinə dövlət büdcəsi çərçivəsində ayrılan vəsaitlərin ÜDM-də payı göstəricisinin qeyd edilən dövr ərzində orta hesabla yalnız 3,5 faiz ətrafında dəyişdiyini də söyləmək mümkündür. Eyni zamanda sosial xərc göstəricilərinin xaosluq dəyişməsi və qeyd etdiyimiz elastiklik prinsipi baxımından da nəzərdən keçirildikdə qanunauyğunluq göstərən qiymətləndirilmə nəticələrinə gəlinməsinin mümkün olmadığı da müşahidə edilməkdədir ki, bu da sosial təminatın inkişafında “ayrılan büdcə (xərc) – ÜDM” münasibətinə yanaşmanın islahatlılıqda nəzərə alınması səviyyəsi ilə bağlı çatışmazlıqların da olması fikrini ortaya çıxarmaqdadır.

Dövlət informasiya vasitələrində bu istiqamətdə mühüm hesab etdiyimiz məlumatlara istinad edilməsi də yerinə düşər:

“Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun layihəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri üçün 4542,2 milyon manat vəsait proqnozlaşdırılmış, bu da 2023-cü illə müqayisədə 226,3 milyon manat və ya 5,2 faiz, 2022-ci ilin icra göstəriciləri ilə müqayisədə isə 1077,8 milyon manat və ya 31,1 faiz çoxdur. Sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 12,4 faiz (2023-cü illə müqayisədə 0,6 faiz-bənd çox), ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 3,8 faiz (2023-cü illə müqayisədə 0,2 faiz-bənd çox) təşkil edəcək. 2020-ci illə müqayisədə bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 0,6 faiz-bənd, mütləq ifadədə isə 1429,6 milyon manat və ya 45,9 faiz çox olmuşdur. Əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının və rifahının yaxşılaşması, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, aztəminatlı ailələrin, xüsusilə də sosial cəhətdən həssas təbəqələrinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və digər sosial tədbirlərin maliyyə təminatı üçün 2024-cü ilin dövlət büdcəsinin layihəsində 2630,7 milyon manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2023-cü illə müqayisədə 649,6 milyon manat və ya 32,8 faiz çoxdur [1].

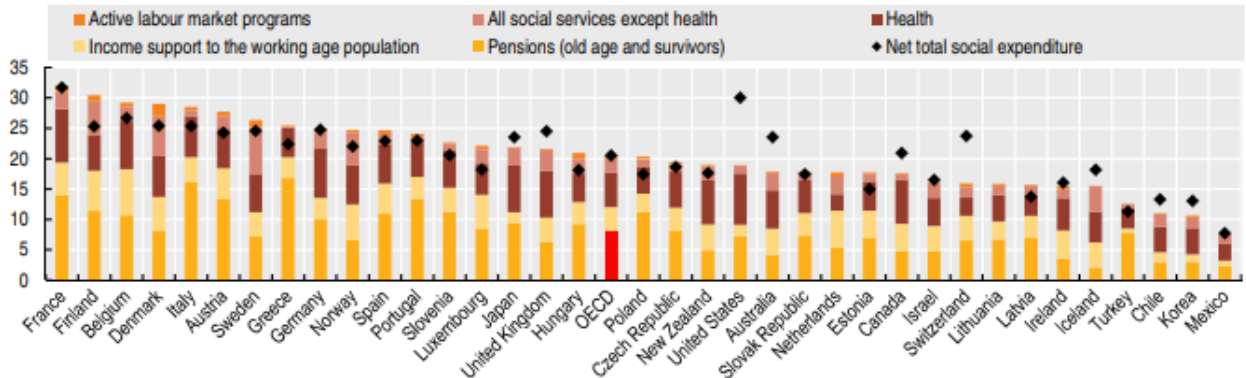
Əsas məqsədləri - maliyyə sabitliyini qorumaq şərtlə üzv ölkələrin ən yüksək davamlı iqtisadi inkişafına, əhalinin iş yerləri ilə təmin olunmasına və yaşayış səviyyəsinin artırılmasına nail olunmasına və bununla dünya iqtisadiyyatının inkişafına kömək etmək, iqtisadi inkişaf prosesində üzv olan və olmayan ölkələrin stabil iqtisadi irəliləyişinə kömək edilməsi, beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olaraq dünya ticarətinin, hüquq bərabərliyini pozmadan, hərtərəfli genişlənməsinə kömək etmək olan və özündə ABŞ, Yaponiya, Meksika, Avstraliya, əsasən də iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin əksəriyyətini birləşdirən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT (ing. OECD)) metodologiyasına əsasən sosial xərclər - dövlət və ya özəl qurumlar tərəfindən ev təsərrüfatlarına və fərdlərə onların rifahına mənfi təsir göstərən şəraitdə dəstək vermək üçün onlara müavinətlərin və onlara yönəlmiş maliyyə töhfələrinin təmin edilməsi kimi müəyyən edilir. İƏİT-in Sosial Xərc Məlumat Bazasında (SOCX) əks etdirilən siyasətlərin əhatə etdiyi sosial məqsədlərə aşağıdakılar daxildir: Yaşlılıq və ailə başçısını itirməyə görə (məsələn, pensiya ödənişləri), əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı müavinətlər (məsələn, əlilliyə görə ödənişlər, xəstəlik müavinəti), səhiyyə (məsələn, tibbi mallar və xidmətlər), ailə (məsələn, uşaq müavinəti, ödənişli valideyn məzuniyyəti), aktiv əmək bazarı siyasətləri (məsələn, məşğulluq xidmətləri), işsizlik (məsələn, işsizlik kompensasiyası), mənzil (məsələn, mənzil müavinətləri), digər gözlənilməz hallar (məsələn, aztəminatlı ailələrə sosial yardım növü üzrə müavinətlər) [2], [3].

2018-ci ildə İƏİT üzvü kimi 36 ölkədə dövlət sosial xərclərinin ÜDM-də payı göstəricisi 20%-dən bir qədər çox olmuşdur. Dövlət sosial xərclərinin ÜDM-ə nisbəti Fransada ən yüksək olmaqla ÜDM-in 30%-dən bir qədər çoxunu təşkil etmiş, Avstriya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Almaniya, İtaliya və İsveç isə sosial xərclərə ÜDM-ə münasibətdə 1/4-dən çox pay ayrılmışdır. Spektrin digər ucunda əsasən ÜDM-inin 13%-dən azını dövlət sosial dəstəyinə xərcləyən Çili, Koreya, Meksika və Türkiyə kimi qeyri-Avropa ölkələri vardır. 2010-cu illərin əvvəllərində inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda sosial xərclər İƏİT orta göstəricisindən aşağı idi, bu, Hindistanda ÜDM-in təxminən 3%-i ətrafında Braziliyada təxminən 17%-ə qədər idi [4,104-105].

Bir çox İƏİT ölkələrində rifah dövlətləri 60 il bundan əvvəl elementar bazadan bu gün gördüyümüz daha əhatəli sistemlərə qədər genişlənməmişdir. 1960-cı ildə İƏİT üzrə dövlət sosial xərcləri ÜDM-in 10%-dən azını təşkil edirdi, lakin həmin vaxtdan bəri ikiqat artmaqla orta hesabla 20%-dək artmış və dövlətin sosial xərclərinin 2/3-si pensiya və səhiyyə xidmətlərinə yönəldilmişdir. 2022-ci ildə Fransa və İtaliya ÜDM-də 30%-dən çox payla dövlət sosial xərclərinin ən yüksək səviyyəsinə malik ölkələr olmuş, Kosta Rika, İrlandiya, Koreya, Meksika və Türkiyədə isə bu, ÜDM 15%-dən azdır. İƏİT üzrə orta hesabla ÜDM-in 3,1%-ni təşkil edən özəl sosial xərclər dövlət xərclərindən xeyli azdır, lakin Hollandiya, İsveçrə və ABŞ-da ÜDM-in 10%-dən yuxarıdır [3].

2015-17-ci illərdə İƏİT üzrə ÜDM-ə nisbətdə xalis ümumi sosial xərclər üzrə dövlət sosial xərcləri göstəricilərinin ölkələr üzrə xərc strukturu dair aşağıda verdiyimiz 2-ci şəkllə nəzər yetirdikdə, həmin xərclərin əsas hissəsini pensiya xərcləri təşkil etdiyini və bu parametrlər üzrə İƏİT üzrə orta göstəricinin təxminən 7,5 faizdən də üzərində olduğunu görmək mümkündür. Şəkilin sağ ikinci

yarısında yer almaqla sosial xərclərin ÜDM-də payı göstəricisinin 20 faizdən aşağı olduğu ölkələrdə cəmi sosial xərclərdə pensiya xərcləri ilə yanaşı (bəzən daha çox), əhəmiyyətli hissəyə malik xərclərin əməkqabiliyyətli yaşda əhaliyə gəlir dəstəyi, eləcə də sosial xidmət xərcləri (səhiyyə istisna olmaqla) istiqamətlərinin təşkil etdiyini də xarakterik cəhət olaraq müşayiət edə bilərik (şəkil 1.):

Şəkil 1. 2015-17-ci illərdə İƏİT üzrə ÜDM-ə nisbətdə dövlət sosial xərclərinin strukturu
Mənbə: İƏİT (OECD) [4].

Əgər Azərbaycanın sosial müdafiə modeli çərçivəsində bilavasitə dövlət büdcəsindən deyil, büdcədən kənar fondlar olan dövlət sosial müdafiə və işsizlikdən sığorta fondları vasitəsilə nəzərdə tutulan pensiyaları, həmçinin məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilməklə ödənilən sosial müavinət növlərini əhatə edən əhaliyə ödəniş xərclərinin 2024-cü il üçün dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsi haqqında (təsdiqlənmiş) qanunda 6681,6 mln. manat təşkil etdiyini (6919,86 mln. manat həcmində nəzərdə tutulmuş cəmi xərclərin 97 faizə yaxınıni təşkil etməklə), eləcə də işsizlikdən sığorta fondunun 2024-cü ilin təsdiqlənmiş büdcə qanunu nümunəsində xərc imkanlarının 138 mln. manat ətrafında olduğunu nəzərə almaqla (238 mln. manat həcmində təsdiqlənmiş cəmi proqnoz 100 mln. manatlıq (və ya 42 faizlik) hissəsinin idarəetmə və saxlanma xarakterli və ya birbaşa sosial təminatla yönəldilməyən hissə olduğu baxımından götürülməklə), bu iki istiqamət üzrə də sosial məhiyyətli cəmi xərc məbləği olaraq alınan – 6819,6 mln manatı (6681,6+138,0) da 1-ci cədvəldə qeyd edilmiş – 2024-cü il üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş sosial müdafiə və təminat xərcləri məbləği ilə birlikdə nəzərə alsaq, sosial təminat və müdafiə məqsədli bütün xərclərin ən yaxşı halda 11223,8 mln. manat olmaqla 2024-cü il üçün ÜDM-in 8,9 faizi ətrafında hissəsini təşkil etdiyini hesablamaq bilərik $(6819,6 + 4542,2) \cdot 100 / 127305$ ki, bu da beynəlxalq göstəricilərlə müqayisədə kifayət qədər aşağı göstəricini əks etdirməkdədir.

Azərbaycanda sosial təminat məqsədli maliyyələşdirilmənin büdcə mexanizmlərinin mövzu ilə əlaqədar xüsusi məqamı olaraq həmçinin onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, dövlət büdcəsi vasitəsilə ayrılan sözügedən vəsaitlər heç də bütöv qisimdə və ya mütləq əksəriyyət şəraitində (məsələn, dövlət sosial müdafiə fonduna münasibətdə təqribən 95-97 faiz ətrafında olmaqla) birbaşa sosial təminatın maliyyələşdirilməsinə deyil, idarəetmə-saxlanma məqsədli digər xərcləri də nəzərdə tutmaqdadır ki, bu məqamlar da sosial təminat siyasətinin effektivliyini maliyyə effektivliyi mövqeyindən zəiflədən amillərdən hesab edilə bilər.

Həmçinin 2021-2022-ci illərdə Azərbaycanda ev təsərrüfatlarında adambaşına aylıq gəlirlərin rəsmi statistikasına nəzər yetirsək, 2022-ci ildə ölkə üzrə adambaşına aylıq cəmi gəlirin bu illərdə orta hesabla yalnız təqribən 15,5 faizlik (2022-ci il üzrə - 19,1 faiz) hissəsinin pensiyalar, eləcə də müavinət təqaüd, kompensasiyalar və digər sosial ödənişlərdən formalaşdığını demək mümkündür ki, bu da mövcud sosial-iqtisadi göstəricilər şəraitində sosial təminatın ölkədə əhalinin sosial rifahının təmin olunmasındakı əhəmiyyətli rolunu ifadə etməyə imkan verir (MDB ölkələri üzrə orta göstəricinin 19,4 faiz ətrafında olduğunu görmək olar [5]).

Azərbaycanda sosial təminatın inkişafı ilə bağlı digər aspektlərdən olan vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması məsələsi xüsusilə son illərdə daha çox qabardılmağa başlanmışdır.

Bu məsələnin prinsip olaraq sosial təminata münasibətdə artıq proses kimi ortaya çıxmasına təsir edən əsas xarakterik amillər kimi, Nazirlik səviyyəsində artırılan təbliğat-təşviqat işlərinin vacibliyinin strateji istiqamət olaraq qəbul edilməsinin də təsirlə sosial təminatın əhatəsi imkanları ilə bağlı cəmiyyətdə məlumatlılığın artması, müəyyən mənada şəffaflığının artırılması ilə bağlı təşəbbüskarlıq addımlarını (o cümlədən integrasiya edilmiş qurumlararası elektron məlumat bazalarının idarə edilməsinə söykənməklə vahid pəncərə prinsipilə bütün sosial müdafiə və sosial təminat istiqamətləri əhatə edilərək fəaliyyəti təşkil edilmiş Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyinin (DOST Agentliyi) yaradılması və s.), əhalinin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişlənməsini, o cümlədən bu sahədə elektron xidmətlərin tətbiqi və davamlı genişləndirilməsini qeyd etmək olar.

Hesab edirik ki, ötən yaxın illərdə isə sosial təminata münasibətdə vətəndaş tələbkarlığının daha da artmasına COVID-19 pandemiyasının sosial-iqtisadi təsirləri və 44 günlük Vətən Müharibəsinin zamanı sağlamlığına ciddi ziyan dəymiş şəxslər və müharibə iştirakçılarının sosial müdafiəsi zərurəti də öz növbəsində rəvac vermişdir. Sosial təminatın dinamikası ilə bağlı açıqlanan statistika da bu istiqamətdə müsbət meyllərdən xəbər verir:

2020-ci ildə Azərbaycan Ordusunun tarixi Zəfər əldə etdiyi Vətən müharibəsindən sonra dövlət başçısının göstərişi ilə şəhidlərimizin ailə üzvləri və müharibə iştirakçıları ilə bağlı geniş sosial dəstək paketinin icrası Nazirliyin başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilib. Ötən dövrdə 126 min şəxsə həmin paket çərçivəsində dəstəkyönümlü 322 min xidmət göstərilib. Onlardan 104 min nəfərə 117 min sosial ödəniş təyin olunub, 11 min nəfərə 54,5 min sosial-psixoloji dəstək və reabilitasiya xidməti göstərilib, 453 hərbi 472 yüksək texnologiyalı son nəsil protezlə, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan 2058 şəxs 48 min reabilitasiya vasitəsi ilə, 21,9 min şəxs birdəfəlik ödəmə ilə təmin olunub. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra həmin sosial dəstək paketi çərçivəsində şəhid ailələri və müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin mənzillə təminatı proqramı da beş dəfə genişlənib. Onlara postmüharibə dövründə 5800, ümumilikdə ötən dövrdə 14 600 mənzil və fərdi ev verilib. Həmçinin postmüharibə dövründə 424, ümumilikdə ötən dövrdə 7600 avtomobil müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərə təqdim edilib. Ölkə Prezidentinin tapşırıqlarına əsasən nazirlik eyni zamanda son illərdə 1997-ci il avqustun 2-dək olan dövr üzrə şəhid hərbi qulluqçuların və daxili işlər orqanları əməkdaşlarının vərəşələrinin, habelə həmin dövrdə hərbi xidmətdə olarkən aldığı xəsarət nəticəsində əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər və vərəşələrinin birdəfəlik ödəmə ilə təminatı proqramını icra edib. Reabilitasiya infrastrukturunun müasirləşdirilməsi prioritetinə uyğun olaraq son beş ildə nazirliyin 12 reabilitasiya və sosial xidmət müəssisəsi əsaslı təmir və yenidənqurmada sonra istifadəyə verilib, Qəbələ rayonunda Uşaq Reabilitasiya Mərkəzi açılıb. Beləliklə, reabilitasiya xidmətləri ilə təmin olunanların illik sayı dəfələrlə artıb. 2023-cü ilin 11 ayında da 78,9 min nəfər əlilliyi olan şəxsə reabilitasiya xidmətləri göstərilib, 9,7 min şəxsə 80,8 min reabilitasiya vasitəsi verilib. Yaxın vaxtlarda Şəmkir rayonunda da nazirliyin Uşaq Reabilitasiya Mərkəzi açılacaq, habelə Quba, Ağcabədi, Kəlbəcər, Şamaxı rayonlarında da yeni reabilitasiya mərkəzlərinin açılması nəzərdə tutulub. 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq həmin ərazilərə qayıdan sakinlərin aktiv məşğulluq tədbirləri ilə əhatə olunması nazirliyin başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Həmin ərazilərə qayıdan sakinlərlə görüşlər keçirilərək onların məşğulluq imkanları qiymətləndirilir və məşğulluqlarının təmin olunması üçün müvafiq ərazilərdə fəaliyyət göstərən işəgötürənlərlə əməkdaşlıq şəraitində dəstək tədbirləri həyata keçirilir. Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramının Tədbirlər Planı üzrə nazirlik tərəfindən 2023–2026-cı illərdə Cəbrayıl rayonunda Regional DOST Mərkəzinin və Peşə Hazırlığı Mərkəzinin, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın və Şuşada DOST filiallarının, Kəlbəcərdə Reabilitasiya Mərkəzinin yaradılması da nəzərdə tutulub [6].

Sosial təminat sistemi çərçivəsində tənzimləmə rıçaqlarından olmaqla ən effektiv alətlərdən biri kimi, dövlət sosial yardımı mexanizminin inkişafı xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Belə ki, dövlətin sosial funksiyalarının həyata keçirilməsində müsbət nəticələr əldə olunması keçirilən sosial müdafiə islahatlarının ünvanlı sosial yardım proqramlarının da davamlı icrası ilə

müşayiət edilməsilə aparılmasını tələb edir. Sosial yardım mexanizminin fəaliyyəti, belə demək mümkünsə, “bünövrə möhkəmləndirici” mahiyyətdə sosial müdafiə sisteminin effektiv fəaliyyətinə davamlı təzyiq göstərən və daimi nəzarət və tənzimləmə ehtiyacı tələb edən - yoxsulluq problemi ilə mübarizədə əsas vasitə kimi qəbul olunmaqla, islahatların nəticəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu təsir imkanlarının əsasında isə əsas iqtisadi mahiyyəti etibarilə, dövlət sosial yardımı sisteminin əhali gəlirlərinin ev təsərrüfatları bazasında qiymətləndirilməsinə əsaslanmaqla, mövcud iqtisadi şərtlərdə istehlak qiymətlərinin indeksinə uyğun insan ehtiyaclarının ifadəsi kimi qanunvericilikə mütəmadi yenidən baxılan ehtiyac meyarlarının müəyyən olunması (hər ilin sonunda növbəti il üçün ünvanlı sosial yardımın təyin olunması məqsədilə ehtiyac meyarının əks etdirildiyi konkret məbləğ olaraq ayrıca qanunla müəyyənləşdirilməklə) üzərində qurulması ilə bağlıdır.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı məqsəd və mahiyyətindən irəli gələrək sosial təminatın əsas həlqəsi olması etibarilə sosial təminatın sosial müdafiə ilə müqayisədə özünün fərqlənən xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Ünvanlı sosial yardımı bilavasitə əhali gəlirlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı olduğundan davamlı şəkildə nəzarət, monitoring (müşahidələr) və təhlillər tələb etməklə, eyni vaxtda geniş mənada sosial müdafiə sistemi çərçivəsində xüsusi təşkilati-idarəetmə obyektinə kimi çıxış edir. Bu mənada sosial yardım sisteminin effektivliyi ilə əhali gəlirlərinin və potensial gəlir imkanlarının düzgün və şəffaf mühitdə qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi arasında düzmütənasıblıq əlaqəsi mövcuddur və mənbələrindən asılı olmayaraq əhali gəlirləri və gəlir potensiallarının yalnız düzgün və dəqiq qiymətləndirilməsi şəraitində dövlət büdcəsi vasitəsilə ayrılan (proqnozlaşdırılan) vəsaitlər çərçivəsində aparılan maliyyələşmələrin səmərəliliyinə və effektivliyinə, sosial rifahla bağlı cəmiyyət üzvləri arasında yoxsulluq, “təbəqələşmə” və gəlir qütbləşməsi meyilləri kimi sosial-iqtisadi problemlərlə mübarizə aparılmasında səmərəliliyin əldə olunmasına nail olunması mümkündür.

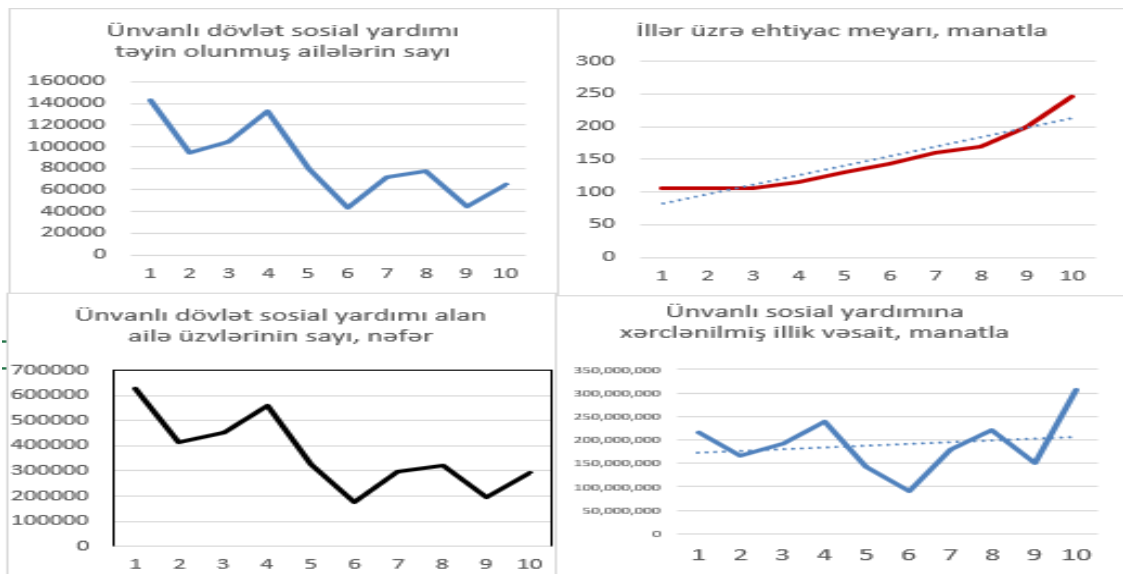
Ünvanlı dövlət sosial yardımını da sosial təminatın tərkib hissəsi kimi nəzərə aldıqda, bu zaman Azərbaycanda bu sahə ilə bağlı aktual problemlərin əsas istiqamətlərinə də toxunmaq lazımdır.

Azərbaycanda artıq 2006-cı ilin əvvəlindən başlayaraq sistemli şəkildə tənzimlənməsi həyata keçirilən və sığorta-pensiya sistemindən sonra sosial müdafiənin (və ya mövzu kontekstində - sosial təminatın) ikinci mühüm sütunu hesab edə biləcəyimiz - ünvanlı sosial yardımı ilə bağlı elektron xidmətlərin təşkilinin mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemləri vasitəsilə aparılmasına qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərə əsasən 2019-cü ilin əvvəlindən başlanılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə bu sahədə xidmətlərin təşkilində elektronlaşmanın tətbiqi nəticə baxımından bu dövrə qəqər bəzi hallarda baş vermiş, yaxud baş verəcək subyektiv təsirlərin qarşısının alınması istiqamətində müsbət nəticələri ilə xarakterizə edilə bilər. Həmçinin ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı uzun illər aktual problem olaraq qalmış – onun əmək bazarı ilə əlaqələndirilməsinin də müvafiq qanunvericilik dəyişiklikləri hesabına son dövrlərdə təmin olunması bu istiqamətdə sosial müdafiənin əsas prinsiplərinin, xüsusən sosial ədalət prinsipinin daha da gücləndirilməsi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə üçün yeni imkanlar açmışdır. Eyni vaxtda qərar qəbulu prosesində digər orqanların və qurumların informasiya ehtiyatlarından və sistemlərindən istifadə olunmasının da əsasən elektron formatda aparılması ədalətli qərarların verilməsi baxımından müsbət meyillər olaraq dəyərləndirilməlidir. Bu mexanizmin özünün də müvəffəqiyyətli işləməsi isə ölkədə ümumən sosial müdafiənin məqsədlərinin təmin olunması istiqamətində ailələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsi zərurəti Nazirliyin mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemi çərçivəsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi və idarə olunmasının, eləcə də müraciətlər üzrə qərar qəbulu proseslərinin düzgün, xətasız və ya tam dəqiqliklə aparılmasının təmin olunmasını yeni bir problem olaraq ortaya çıxarır ki, bu da öz növbəsində əlavə nəzarət prosedurları ilə bağlı yeni zərurət formalarını ərsəyə gətirir. Bu baxımdan elektron təyinat proseslərinin düzgün təşkili bazasında əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, rifah halının yaxşılaşdırılması hədəfi əsas tutulmaqla ünvanlı sosial yardımının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün qiymətləndirilmə meyarları üzrə şərtlərin yumşaldılmasına baxılması da diqqətdə saxlanılma tələb etməklə yeni aktualıq

formalaşdırır. Bununla belə, istənilən şəraitdə ünvanlı dövlət sosial yardımı istiqaməti üzrə sosial təminatın inkişafının da əsas meyarı kimi onun maliyyə resursu çərçivəsi çıxış edir.

Ölkədə 2014-2023-cü illər üzrə ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı dövlət statistik məlumatlarına əsasən tərtib edilmiş ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı əsas parametr və göstəriciləri əks etdirən hazırladığımız aşağıdakı diaqrama nəzər yetirsək, müşahidə etmək olur ki, qeyd edilən illərdə bu sosial təminat növü üzrə vəsait alan ailələrin sayı və həmin yardımın bölgüsü üzrə nəzər alınan ailə üzvlərinin sayı göstəricilərinin dəyişməsi dinamikası eyni traektoriyalarda baş vermiş, qeyd edilən dövrdə bu istiqamətə xərclənilmiş vəsaitlərin traektoriyası da qeyd etdiyimiz hər iki say parametri göstəricilərinin dəyişməsi traektoriyasından çox da fərqlənməməklə (əsasən uyğunluq göstərməklə), illər üzrə ehtiyac meyarı məbləğlərinin artımı bu istiqamətə xərclənilmiş vəsaitlərin artımı tendensiyasını daha böyük artım templəri əsasında daha çox üstələmişdir (şəkil 2.):

Şəkil 2. 2014-2023-cü illərdə ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı dinamika

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Buradan isə ilk növbədə belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, Azərbaycanda son onillik bir dövrdə ünvanlı dövlət sosial yardımının maliyyə miqyasının riyazi genişlənməsi ilə bağlı əsas amillər daha çox ehtiyac meyarı məbləğlərinin inzibati mahiyyətdə artımı ilə əlaqələndirilə bilər. Açıqladığımız bu məlumatlar üzrə eyni mənbə üzrə dövlət statistikasına əsasən ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı və bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği göstəriciləri əsasında 2023-cü il üçün ünvanlı sosial yardımı üçün xərclənilmiş vəsaiti hesablamaqla həmin il üzrə ÜDM göstəricisi ilə müqayisə etdikdə bu nisbətin 0,24 faizə bərabər olduğunu görmək mümkündür.

Dünya Bankının gəlirlərə görə ölkə təsnifatlaşdırılmasına əsasən, Azərbaycan Mərkəzi və Qərbi Asiya regionu tərkibində yuxarı orta gəlirli ölkələr qrupuna aid edilmişdir. 2018-ci il qiymətləndirilmələrinə uyğun olaraq Mərkəzi və Qərbi Asiya regionunda ölkəmizin aid edildiyi təsnifatdan da aşağı olan - aşağı və orta aşağı gəlirli ölkələr üzrə göstəricilərdə sözügedən region üzrə sosial yardım xərclərinin ÜDM-də payının orta göstəricisi – 1,6 faiz, Şərqi Avropa regionunda bu nisbət 3,2 faiz, Şimali-Cənubi-Qərbi Avropa regionu üzrə isə 3,3 faiz təşkil etmişdir. Dünya miqyasında regionlar üzrə orta göstərici 0,9 faiz təşkil etmiş, ən aşağı göstərici olan 0,4 faiz Şərqi Asiya regionunun payına düşmüşdür [7].

Ünvanlı sosial yardımın əhatə dairəsi baxımından da mövcud statistik vəziyyət bu sahədə genişlənmə siyasətinin seçilməsi üçün əsasların olduğunu göstərir. Qeyd edilən bu kimi göstəricilər də digər tərəfdən Azərbaycanda ünvanlı dövlət sosial yardımı üzrə maliyyələşmələrin miqyasının

artırılması imkanlarının nəzərdən keçirilməsinə baxılması aktuallığı ilə bağlı fikirləri möhkəmləndirməyə əsaslar yaratmaqdadır.

Xüsusilə dünya ölkələri tərəfindən hamılıqla qəbul edilmiş və bütün ölkələri, o cümlədən yoxsul, zəngin və orta gəlirli ölkələri planetin mühafizəsini təmin etmək şərtilə, tərəqqini təşviq etmək üçün tədbirlər görməyə səsləyən, sosial müdafiə və məşğulluq imkanları da daxil olmaqla geniş spektrli sosial ehtiyacları ön plana çəkildiyi qlobal məqsəd və hədəflər sırasında Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri arasında 1.3.1-ci bəndə uyğun olaraq əhalinin sosial müdafiə ilə əhatə olunma dərəcəsinin də əsas hədəflərdən biri olaraq götürüldüyünü nəzərə alaraq, 1992-ci ildən Azərbaycanın da 57 Konvensiyasına qoşularaq təsbit olunmuş prinsip və normaları qəbul etməklə üzvü olduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qurumlarından biri olan və beynəlxalq sferada əmək məsələlərini tənzimləyən - Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən açıqlanılan statistik məlumat bazası məlumatlarına nəzər yetirsək (məlumat-sorğu bazasında müvafiq parametrlər üzrə axtarış apararaq), 2023-cü ildə Azərbaycanda pensiya yaşında olan əhalinin 97 faizinin, ağır əlilliyi olan alan şəxslərin 100 faizlik hissəsinin əlillik müavinəti ilə, yoxsul şəxslərin isə 100 faizinin sosial müdafiə sistemləri ilə əhatə olunduğunu görmək mümkün olmasına baxmayaraq, ən azı bir sosial müdafiə ödənişi ilə əhatə olunan kontingentin payının 35,2 faiz, uşaq/ailə pul müavinətləri alan uşaqlar/ev təsərrüfatların payının 10,3 faiz, sosial yardımla əhatə olunan həssas əhalinin əhatə olunması göstəricisinin isə yalnız 10,6 faiz təşkil etməsini, 2022-ci il üzrə əmək zədəsi halında sosial müdafiə ilə əhatə olunan kontingentin nisbi payının isə 33,1 faiz təşkil etdiyini görmək mümkündür (Bilavasitə sosial müdafiə mahiyyətli (xüsusən pensiya təminatı üzrə) istiqamətlər xaricində, Azərbaycan üzrə sosial təminat mahiyyətli statistik axtarış nəticələri, halbuki, sosial müdafiənin tərkibində bu və digər sosial təminat istiqamətləri üzrə Avropadaxili regionların, həmçinin dünyanın digər regionlarının orta göstəriciləri ilə müqayisədə bəzi istiqamətlər üzrə nəzərəçarpan dərəcədə, yaxud bəzən dəfələrlə aşağı indikatorları əks etdirməkdədir) [8], [9], [10].

Nəticə

Mövzuda aparılan təhlil və müzakirə nəticələrinə əsasən Azərbaycanın Respublikasının mövcud sosial müdafiə modeli çərçivəsində sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi baxımından aşağıdakı istiqamətlər üzrə məsələlərin nəzərə alınmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- sosial təminatın sahə olaraq sosial müdafiənin tərkib hissəsi olaraq nəzərə alınması, o cümlədən sosial təminat istiqamətlərinin sosial müdafiə mövzusunda tədqiqatların obyektı olaraq tədqiqinin qəbul edilən olması, bunun əksinin isə adekvat yanaşma olmamasının qəbul edilməsi sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzərdən elmi-tədqiqat, eyni zamanda qanunvericilik, inzibati-idarəetmə aspektindən zəruri əhəmiyyət kəsb edir;

- ölkədə cari şərtlərdə və vəziyyətdə sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə sosial təminatın büdcə və qeyri-büdcə maliyyə mexanizmlərinin səfərbər edilməsilə əhatə dairəsinin və maliyyə miqyasının genişləndirilməsi məqsəduyğun hesab edilir;

- sosial təminatın təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm problemlərdən biri olaraq onun qiymətləndirilməsi meyarı kimi, təkcə statistik dəyərləndirilmələrin aparılması yetərli metodologiya hesab edilməməklə, müqayisələrin təkcə hədəf indikatorların qoyulmaqla mütləq kəmiyyətlərlə deyil, cəmiyyət həyatının bilavasitə gündəlik həyatında və ya sosial yaşamında mövcud və ya baş verən problemlər, əldə olunan hadisələrin sosial xarakteri və nəticələri nəzərə alınmaqla da aparılması, ictimai rəyin izlənilməsi, bu istiqamətdə vətəndaş qəbulu məsələlərinə daha ciddi fikir verilməsi kimi məsələlərin də meyarlar olaraq nəzərə alınması, sosial təminatın davamlı proses olaraq keyfiyyətlə icrası ilə bağlı monitoring imkanları və ya mexanizmlərinin gücləndirilməsi labüd məsələlərdəndir;

- ölkənin mövcud sosial müdafiə sxemi (quruluşu) çərçivəsində, yazının müzakirə hissəsində apardığımız təhlillər əsasında əldə olunan nəticələr ölkədə sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi baxımından onun mühüm və post-müharibə dövründə xüsusilə prioritetlik kəsb edən sahəsi kimi - sosial təminata ayrılan büdcə-maliyyə imkanlarının aşağı olduğu, sosial təminatın əhatəsinin struktur

genişləndirilməsi (yeni təminat-dəstək istiqamətlərinin təsis edilməsi, məsələn yeni müavinət, təqaüd, kompensasiya və s. növlərinin tərtib edilərək tətbiqi, yaxud mövcud təminat mexanizmləri istiqamətlərinin (forma və növlərin) məbləğlərinə yenidən baxılması, eyni zamanda əhali kontingenti baxımından genişləndirilməsi) üçün dəyərləndirilməmiş maliyyə-resursu ehtiyatlarının mövcud olduğu və bu istiqamətlərə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin həcmi daha çox artırılmasına zərurət olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür (məsələn, bu tədbirlərdən biri kimi, məsələn, 29 dekabr 2021-ci il tarixli Prezident Sərəncamının icrası olaraq tam elektron şəkildə təyinatına başlanılmış və 2022-ci ilin 1 yanvarında etibarən ödənilməsinə başlanılmış məbləği 80,0 manat olan Vətən müharibəsinin iştirakçılara verilən "Müharibə veteranı" adı və Prezidentin aylıq təqaüdünün artırılmasını məqsədmüvafiq hesab etmək olar [11]);

- sosial təminatın maliyyə-tutumluluğunun genişləndirilməsi istiqamətində maliyyə-büdcə çərçivəsinin dərinləşdirilmə hesabına inkişafının təmin olunması mümkün olmadığı şərtlərin mövcudluğunda sosial təminatın ekstensiv yanaşmada - əhatə olunan əhali kontingenti üzərində genişləndirilmə hesabına inkişafına nail olunması yanaşmasının məqsədmüvafiq strategiya olaraq mənimsənilməsinə məqsədmüvafiq hesab edirik;

- hesab edirik ki, sosial təminatın əsas həlqəsi kimi, ünvanlı dövlət sosial yardımı mexanizminin effektivliyi baxımından aktual problemlər olaraq, əhali gəlirlərinin düzgün və şəffaf qiymətləndirilməsi (gəlir bəyan edilmə mexanizmlərinə baxılması) və bununla bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətə dövlət büdcəsi çərçivəsində nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitlərinin artırılması hazırkı mərhələdə sosial müdafiənin gücləndirilməsi baxımından müsbət nəticələr ver bilər (nəzərə alıqda ki, ölkədə bu istiqamətə ayrılan maliyyə resurslarının həcmi ÜDM-də payının beynəlxalq praktikada əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə olan göstəricilərdən bəzi hallarda dəfələrlə aşağıdır);

- Beynəlxalq təcrübədən də yararlanılaraq sosial təminat prosesi zəncirinə qeyri-dövlət insitutlarının da cəlb edilməsi ilə bağlı mexanizmlərin yaradılması sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilmə mahiyyətində inkişafı, xüsusən də innovativlik baxımından aktual məsələlərdən biri kimi nəzərə alın bilər.

Bütövlükdə isə Azərbaycanda sosial təminatın aşağıdakı üç aspekt üzrə təşkili və idarə olunmasının nəzarətdə saxlanılmasını sosial təminatın təkmilləşdirilməsi baxımından zəruri əhəmiyyətli hesab edirik:

- sosial təminatın maliyyə aspektləri (müxtəlif sosial təminat proqramlarının (istiqamətlərinin) tətbiqi istiqamətində büdcə-maliyyə resursları üzrə genişləndirilmə imkanlarının nəzərdən keçirilməsi, adambaşına maliyyə-resurs təminatının gücləndirilməsi, maliyyə səmərəliliyinin gözlənilməsi və s. baxımından);

- sosial təminatın idarəetmə aspektləri (idarəetmə ilə əlaqədar olmaqla bütün müstəvilərdə sosial təminat sisteminin effektivliyinə mənfi təsir göstərən elementlərin və boşluqların aradan qaldırılması);

- sosial təminatın innovativ aspektləri (müasir şəraitdə sosial təminatın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi, yenilikçilik prinsipinin, bu məqsədlə isə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və əhali tərəfindən istifadəsinin sosial müdafiənin yaxşılaşdırılması hədəfi yolunda daha rahat və əlavə imkanlar açmasının əhəmiyyətliyi qəbul edilərək fəaliyyətin təşkili).

- **Tədqiqatın elmi yeniliyi:** İşin elmi yeniliyi - Azərbaycanda formalaşmış milli sosial müdafiə modeli bazasında sosial müdafiənin hazırkı inkişaf səviyyəsində əhali ehtiyacların qlobal tendensiyalara daha sürətlə transformasiyası şəraitində sosial müdafiənin mühüm həlqəsi kimi, sosial təminatın növbəti inkişafı məqsədilə elmi əsaslandırılmaqla sistemləşdirilmiş prioritet təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin verilməsidir.

- **Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti.** İrəli sürülən nəzəri əsaslar Azərbaycanda formalaşmış sosial müdafiə sisteminin infrastruktur, əlaqədar normativ baza və idarəetmə təcrübəsindən çıxış edərək sosial müdafiə sisteminin prioritet istiqamətlərdə tənzimlənilməsi baxımından metodoloji yanaşmaların və islahatların işlənilməsində praktiki əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Məqalədə sosial müdafiə proqramlarının işlənilməsində sosial təminatın əhatə dairəsi üzrə prioritet inkişaf istiqamətlərinin aktuallıq baxımından müəyyən

edilməsi və tətbiqinin ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafına təsiri imkanları nəzərdən keçirilir, perspektivə hesablanmış sosial və iqtisadi cəhətdən effektiv qərarların verilməsi üçün konseptual baxış formalaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. [Elektron resurs] / Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – 2 noyabr, 2023
URL:https://azertag.az/xeber/sosial_mudafie_ve_sosial_teminat_xercleri_uchun_45422_milyon_man_at_vesait_proqnozlasdirilib-2811094. [Müraciət tarixi: 29.04.2024].
2. Adema,W. and Fron, P., The OECD SOCX Manual 2019 Edition: A guide to the OECD Social Expenditure Database: [Electronic resource] URL:
https://www.oecd.org/social/soc/SOCX_Manuel_2019.pdf. [Müraciət tarixi: 10.05.2024].
3. [Electronic resource] / OECD Statistics. -02.02.2023.
URL: <https://oecdstatistics.blog/2023/02/02/sizing-up-welfare-states-how-do-oecd-countries-compare/>. [Müraciət tarixi:10.05.2024].
4. Society at a Glance 2019: OECD Social Indicators: [Electronic resource] / - Paris, 2019, OECD Publishing.
URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/soc_glance-2019-en.pdf?expires=1714383349&id=id&accname=guest&checksum=5CE452A08D717E92A11994F8EDB6DB12
URL: https://doi.org/10.1787/soc_glance-2019-en. [Müraciət tarixi:10.05.2024].
5. [Electronic resource] / Statistical Committee of the Commonwealth of Independent States
URL: <https://new.cisstat.org/en/web/eng/cis-stat-home?iFrameId=43185>. [Müraciət tarixi: 29.04.2024].
6. [Elektron resurs] / Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – 26.12.2023
URL:https://azertag.az/xeber/emek_ve_ehalinin_sosial_mudafiesi_nazirliyinin_yaradilmasinda_n_105_il_otur-2865268. [Müraciət tarixi: 29.04.2024].
7. [Electronic resource] / International Labour Organization
URL: <https://webapps.ilo.org/static/english/intserv/working-papers/wp014/index.html>.
[Müraciət tarixi: 10 05 2024].
8. [Elektron resurs] / Dövlət Məşğulluq Agentliyi
URL: <https://dma.gov.az/fealiyyet/terefdaslarimiz/beynelxalq-teskilatlar/beynelxalq-emek-teskilati> [Müraciət tarixi: 21.05.2024].
9. [Electronic resource] / International Labour Organization – ILOSAT- The leading source of labour statistics
URL:https://rshiny.ilo.org/dataexplorer39/?lang=en&id=SDG_0131_SEX_SOC_RT_A
[Müraciət tarixi: 21.05.2024].
10. [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Məlumatlandırma Portalı
URL: <https://sdg.azstat.gov.az/az/summary-goals> [Müraciət tarixi: 22.05.2024].
11. [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. – 01.02.2022
URL: https://sosial.gov.az/media/xeberler/post_523324?hl=az [Müraciət tarixi: 01.05.2024].

УДК 33.

**Актуальные вопросы оценки развития и результатов социальной защиты в
Азербайджане****Алирзаев Э. А.**

Резюме. В статье в качестве механизма улучшения социальной защиты в Азербайджанской Республике проводится анализ концептуальных основ и актуальных проблем подхода к социальному обеспечению на уровне организации и управления сферой социального обеспечения. По результатам обсуждения и анализа, проведенного автором в рамках статьи, выдвигаются научно обоснованные мнения об основных проблемах, связанных с социальным обеспечением на современном этапе в рамках сформированной в Азербайджане инфраструктуры социальной защиты и первоочередные меры перспективного развития в целях улучшения. Также даются научно обоснованные предложения относительно механизмов решения, которые считаются актуальными.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обеспечение, социальное благосостояние, совершенствование социальной защиты, адресная социальная помощь, социальные расходы, государство всеобщего благосостояния

UDC 33.

Current issues of assessing the development and results of social security in Azerbaijan**Alirzayev E. A.**

Summary. The article analyzes the conceptual foundations and current problems of the approach to social security at the level of organization and management of the social security sector as a mechanism for improving social protection in the Republic of Azerbaijan. Based on the results of the discussion and analysis conducted by the author within the framework of the article, scientifically based opinions are put forward on the main problems associated with social security at the present stage within the framework of the social protection infrastructure formed in Azerbaijan and priority measures for future development for improvement. Evidence-based suggestions are also given regarding solution mechanisms that are considered relevant.

Keywords: social protection, social security, social welfare, improvement of social protection, targeted social assistance, social spending, welfare state.

Redaksiyaya daxilolma: 19.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

